

BAHATTİN AKŞİT - RECEP ŞENTÜRK
ÖNDER KÜÇÜKURAL - KURTULUŞ CENGİZ
Türkiye’de Dindarlık

İletişim Yayınları 1790 • Araştırma-İnceleme Dizisi 301

ISBN-13: 978-975-05-1087-8

© 2012 İletişim Yayıncılık A. Ş.

1. BASKI 2012, İstanbul

EDITÖR Berna Akkıyal

DİZİ KAPAK TASARIMI Ümit Kıvanç

KAPAK Suat Aysu

KAPAK FOTOĞRAFI Gülşin Ketenci

UYGULAMA Hüsnü Abbas

DÜZELTİ H. Halük Sağkal

BASKI ve *CILT* Sena Ofset · SERTİFİKA NO. 12064

Litros Yolu 2. Matbaacılar Sitesi B Blok 6. Kat No. 4NB 7-9-11

Topkapı 34010 İstanbul Tel: 212.613 03 21

İletişim Yayınları · SERTİFİKA NO. 10721

Binbirdirek Meydanı Sokak İletişim Han No. 7 Çağaloğlu 34122 İstanbul

Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58

e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

BAHATTİN AKŞİT - RECEP ŞENTÜRK
ÖNDER KÜÇÜKURAL - KURTULUŞ CENGİZ

Türkiye’de Dindarlık

Muhafazakârlık ve Laiklik
Ekseninde İnanma Biçimleri
ve Yaşam Deneyimleri

BAHATTIN AKŞİT 1968 yılında ODTÜ'den sosyoloji alanında lisans derecesi almıştır. Yüksek lisans derecesini 1971 yılında, doktora derecesini ise 1975 yılında Chicago Üniversitesi Sosyoloji Bölümü'nden almaya hak kazanmıştır. ODTÜ'de akademik faaliyetlerine ek olarak bölüm başkanlığı, dekan yardımcılığı ve Sosyal Bilimler Enstitüsü müdürlüğü görevinde bulunmuştur. Londra Üniversitesi'nde 6 ay ve Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi'nde 2 yıl olmak üzere iki üniversitede misafir öğretim üyeliği yapmıştır. 2007 yılından beri Maltepe Üniversitesi Sosyoloji Bölümü'nde profesör olarak çalışmaktadır. Son iki yıldır aynı üniversitenin Sosyal Bilimler Enstitüsü müdürlüğünü yürütmektedir.

RECEP ŞENTÜRK Halen Fatih Sultan Mehmet Üniversitesi Medeniyetler İttifakı Enstitüsü müdürü ve Medeniyet Araştırmaları Anabilim Dalı başkanı olarak görev yapmaktadır. Lisans eğitimini Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde (1986) tamamladıktan sonra, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü'nde yüksek lisans yapmış (1988) ve aynı bölümde asistan olmuştur (1988-1989). Doktorasını Amerika'da Columbia Üniversitesi Sosyoloji Bölümü'nde yaptıktan (1998) sonra İSAM'da araştırmacı olarak çalışmıştır.

ÖNDER KÜÇÜKURAL Sabancı Üniversitesi Siyaset Bilimi Programı'nda doktora öğrencisidir. ODTÜ Psikoloji ve Sosyoloji Bölümleri'nde çift anadal programından mezun olmuş, daha sonra yine aynı üniversitenin Sosyoloji Bölümü'nde gençlerdeki Avrupa Birliği karşılığının dinamiklerini araştırdığı tezile yüksek lisansını tamamlamıştır.

KURTULUŞ CENGİZ ODTÜ Siyaset Bilimi ve Sosyoloji Bölümleri'nde okumuştur. Halen ODTÜ Sosyoloji Bölümü'nde doktora öğrencisidir. Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyoloji Bölümü'nde öğretim görevlisi olarak çalışmaktadır.

İÇİNDEKİLER

Önsöz	11
-------------	----

BİRİNCİ BÖLÜM

Giriş: Din ve Toplumsal Yapı Konusuna Yeniden Bakış	17
--	-----------

İKİNCİ BÖLÜM

Batı'da ve Türkiye'de Din ve Toplum Çalışmaları: Kuramsal ve Kavramsal Gelişim	23
Sosyal bilimlerde din çalışmaları	23
<i>Alanın doğuşu ve gelişimi .....</i>	<i>23</i>
<i>1960'lar sonrası dünyada din çalışmaları ve yeni açılımlar .....</i>	<i>29</i>
Türkiye'de din çalışmaları	38
<i>Tartışma eksenleri .....</i>	<i>44</i>
<i>İslam'a farklı yaklaşımlar .....</i>	<i>50</i>
<i>İslam, modernleşme, demokrasi ve Türkiye örneği .....</i>	<i>52</i>
<i>Türkiye'de din ve devlet ilişkileri .....</i>	<i>53</i>
<i>AKP, AB ve demokrasi .....</i>	<i>54</i>
<i>Sivil toplumda, kamusal alanda ve pazarda İslam .....</i>	<i>57</i>
<i>Türkiye'de İslam üzerine yapılan niteliksel ve niceliksel araştırmalar .....</i>	<i>60</i>
Araştırmanın sorunsalı ve literatüre katkısı	72
<i>Seçkinlerin İslam'ına karşı sıradan insanların yaşadığı İslam .....</i>	<i>75</i>
<i>Gündelik olan ile uhrevi olan arasındaki gerilim .....</i>	<i>76</i>

<i>Geleneksel değerlere karşı modern değerler</i>	78
<i>Kamusal alana karşı özel alan</i>	79
<i>Kitabi İslam'a karşı yaşanan İslam</i>	81
<i>Dinsel bilgiye karşı bilimsel bilgi</i>	82

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Araştırmanın Yöntemi: Akışkan ve Değişken Dindarlığı Ölçmek ve Anlamak	85
Dindarlığı ölçmek/dindarlığı anlamak	87
<i>İç etkenlere karşı dış etkenler</i>	88
<i>Arayış olarak din</i>	89
<i>Stark ve Glock'un bakış açıları</i>	90
<i>Dinî inancın bireyler için önemi</i>	92
Gözlem ve incelemelerde odaklanılan bazı konular	94
<i>Din ve modernleşme: Dinin öznel bir olgu olarak inşası</i>	97
<i>Kimlik</i>	98
<i>Din bilgisi (heterodoks'a karşı ortodoks) (devlet mi, cemaat mi, aile mi?)</i>	100
<i>İnançta uhrevi (dinî) ya da dünyevî olana yönelim</i>	101
<i>Asabiyye</i>	103
Alan araştırması	105
<i>Gözlem ve incelemeler</i>	105
<i>Halktan kişilerle ve yerel seçkinlerle derinlemesine görüşmeler</i>	105
<i>Türkiye'yi temsil eden bir örneklem üzerinden anket uygulaması</i>	107
<i>Örneklem</i>	107
<i>Paylaşım seminerleri ve değerlendirme çalışmaları</i>	108

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Muhafazakârlar ve Laik Dindarların İnanma Biçimleri ve Toplumsal Yaşam Deneyimleri: Üç Kentte Yapılan Katılımlı Gözlemlere Dayalı Bulgular	111
Kayseri	111
<i>Gerilimler</i>	122
Erzurum	131
<i>Gerilimler</i>	141
Denizli	156
<i>Gerilimler</i>	157

BEŞİNCİ BÖLÜM

İnanç, İbadet, Ekonomi, Siyaset ve Toplumsal Cinsiyet Alanlarında Yaşanan Gerilimler: Sekiz İlde Halkla Yapılan Derinlemesine Görüşmelere Dayalı Bulgular	203
İnanç	203
<i>İnanç: Kutsal ve dünyevi olan arasındaki gerilim</i>	205
<i>İnanç: Kamusal ve özel alan gerilimi</i>	209
<i>İnanç: Kutsal metin - gündelik pratik gerilimi</i>	214
<i>İnanç: Dinsel bilgi - bilimsel bilgi gerilimi</i>	221
İbadet	232
<i>ATLAS.ti'de gerçekleştirilen analizler ve temel kodlar</i>	234
<i>İbadet: Kutsal ve dünyevi olan arasındaki gerilim</i>	236
<i>İbadet: Kamusal ve özel alan gerilimi</i>	240
<i>İbadet: Modern değerler - geleneksel değerler ilişkisi</i>	258
<i>Yeni dinî ritüeller: Bireylerin yaptıkları kendilerine özgü ibadetler</i>	254
<i>İbadet: Kitabî İslam'a karşı yaşanan İslam gerilimi</i>	256
<i>Cemaat ve tarikata ilişkin yaklaşımlar</i>	259
<i>Türbe ve yatır ziyaretleri</i>	263
<i>Bid'at</i>	264
<i>Gerçek İslam</i>	266
<i>İbadet: Dinsel bilgiye karşı bilimsel bilgi</i>	272
Ekonomi	279
<i>Kutsal-dünyevi gerilimi</i>	281
<i>Kamusal alan - özel alan gerilimi</i>	289
<i>Geleneksel değerler - modern değerler gerilimi</i>	298
<i>Kutsal metin - gündelik yaşam gerilimi</i>	308
<i>Dinsel bilgi - bilimsel bilgi gerilimi</i>	320
Siyaset	327
<i>İslam ve demokrasi</i>	331
<i>Kurumsal sosyolojik yaklaşım</i>	334
<i>Bireylerin gözünden İslam ve demokrasi</i>	337
<i>Farklı siyaset ve din algılarıyla çoğulculuk ilişkisi</i>	347
<i>Çoğulculuğu tehdit eden yaklaşım</i>	348
<i>Çoğulcu dindar yaklaşım</i>	351
Toplumsal cinsiyet	353
<i>Geleneksel - modern gerilimi</i>	355

<i>Kamusal alan - özel alan gerilimi</i>	361
<i>Kutsal metin - gündelik pratik gerilimi</i>	364
<i>Dinsel bilgi - bilimsel bilgi gerilimi</i>	371

ALTINCI BÖLÜM

Din Eğitimiyle İlgili Görüşler ve Gerilimler	379
Dini eğitimin kaynakları ve biçimlenişi	382
<i>Resmî alanda dinî eğitim (devlet kurumları)</i>	382
<i>Diyanet İşleri</i>	386
<i>İmam hatip liseleri</i>	388
<i>Zorunlu din dersi</i>	397
<i>Resmî alanın dışında dinî eğitim</i>	403
<i>Aile ve toplumsal çevre</i>	403
<i>Dinî gruplar, sohbetler, toplantılar</i>	407
<i>Medya araçları ve kanaat önderleri</i>	413
Din eğitimi ve toplumsal yapıdaki ana gerilim noktaları	419
<i>Modern değerler - geleneksel değerler gerilimi</i>	420
<i>Kamusal alan - özel alan gerilimi</i>	426
<i>Kutsal - dünyevi gerilimi</i>	432
<i>Kutsal metin - gündelik pratik gerilimi</i>	434
<i>Dinsel bilgi - bilimsel bilgi gerilimi</i>	436

YEDİNCİ BÖLÜM

Dinsel Düşünceler ve Deneyimler Açısından Halk ile Seçkinler Arasında Fark Var mı?	441
<i>Kutsal - dünyevi gerilimi</i>	444
<i>Kamusal alan - özel alan gerilimi</i>	454
<i>Kutsal metin - gündelik pratik gerilimi</i>	463
<i>Dinsel bilgi - bilimsel bilgi gerilimi</i>	470
<i>Modern - geleneksel gerilimi</i>	474

SEKİZİNCİ BÖLÜM

Niceliksel Araştırma Bulguları	481
Örneklem seçimi	481
<i>Adres bloklarının seçimi, coğrafi dağılımı ve örneklem</i>	482
Soru formu tasarımı ve saha uygulaması	483
Demografik özellikler, kimlikler, siyasi eğilimler ve ekonomik durum üzerine bir değerlendirme	484
İnanç	492
İbadet	498

Ekonomi	503
Siyaset	507
Toplumsal cinsiyet	510
Dinî eğitim	514

DOKUZUNCU BÖLÜM

Sonuç ve Öneriler	517
Araştırmanın geçirdiği süreçler ve karşılaşılan zorluklar	518
Gerilim eksenleriyle ilgili sonuçlar	519
1. Kutsal ve dünyevi arasındaki gerilim	520
2. Kamusal ve özel alan arasındaki gerilim	520
3. Kutsal metin ve gündelik hayat arasındaki gerilim	521
4. Dinsel bilgi ve bilimsel bilgi arasındaki gerilim	521
5. Geleneksel ve modernlik arasındaki gerilim	522
Gerilim eksenlerinin dinî düşünce ve eyleme yansıdığı alanlar	524
İnanç	524
İbadet	525
Ekonomi	527
Siyaset	527
Toplumsal cinsiyet	529
İleriye dönük öneriler ve beklentiler	529

EK 1: DERİNLEMESİNE GÖRÜŞME SORU YÖNERGESİNİN

KAVRAMSAL ÇERÇEVESİ	533
----------------------------------	------------

EK 2: ATLAS.ti KOD LİSTESİ	537
---	------------

KAYNAKÇA	557
-----------------------	------------

DİZİN	567
--------------------	------------

ÖNSÖZ

Ülkemizde din hakkında hemen hemen her gün kamuoyunu meşgul eden tartışmalar yaşanmaktadır. Toplumun gündemini meşgul eden bu tartışmaların yanında, din hepimizin hayatını ve sosyal ilişkilerini şöyle veya böyle, doğrudan ve dolaylı olarak etkilemektedir. Ancak, dinin ne olduğu, nasıl anlaşılması ve yaşanması gerektiği konusundaki çokseslilik ve çeşitliliğin, dinin insanların toplumsal davranışlarını ne derece ve nasıl etkilediğinin, din hakkında yaşanan kavgaların, gerilim ve çatışmaların anlaşılması çok da kolay değildir. Toplumumuzun farklı kesimlerinin dine farklı yaklaşımları ve farklı pratikleri benimsemesi, sosyal, siyasi ve ekonomik fay hatlarıyla ilişkili bir şekilde algılanmakta; öte yandan dinin yorumlanması ve uygulanması konusundaki tutumların sosyal ve siyasi gerilimler doğurduğu gözlemlenmektedir. Din olgusu Türkiye’de sadece dindar olarak bilinen insanların değil toplumun tamamının meşgul olduğu bir konudur; herkes kendini din karşısında bir şekilde konumlandırmıştır. Ancak bu konumlandırmalar sabit değil, farklı eksenler ve spektrumlar çerçevesinde akışkandır.

Konuya günlük bireysel izlenimleri aşarak akademik bir açıdan yaklaşan elinizdeki kitabın esasını teşkil eden “Türkiye’de

Toplumsal Yapı ve Din” araştırması, Türkiye’nin yaşamakta olduğu toplumsal ve siyasal değişmelerin çok hızlandığı 2008-2011 arasındaki üç yıl boyunca yapılmıştır. Bu üç yıl boyunca bir çok kent ve köyde yüzlerce kişiyle saatlerce süren derinlemesine görüşmeler yoluyla din ve ekonomi, din ve siyaset, din ve toplumsal cinsiyet konularında veri toplanmıştır. Bu veriler aylar boyunca deşifre edilmiş niteliksel bir analiz paketi olan Atlas.ti’de tag’lenmiştir. Bu görüşmelerden çıkan sorulardan oluşan anket 1.538 kişiyle yüz yüze görüşülerek doldurulmuş ve niceliksel bir analiz paketi olan SPSS’e kodlanmıştır. Bu üç yıl boyunca bir yandan veriler toplanmış bir yandan da bu veriler niteliksel ve niceliksel analiz teknikleriyle çözümlenmiş ve araştırma ekibinin sık sık yaptığı toplantılarda yorumlanmıştır.

Elinizdeki kitabın amacı, Türkiye toplumunun çoğunluğunun inandığı ve yaşadığı İslam dininin inanç ve ibadetleri ile toplumsal yapının temel öğeleri olan ekonomi, siyaset ve toplumsal cinsiyet arasındaki ilişkilerin sosyolojideki ve özellikle din sosyolojisindeki yeni kuramlar açısından incelenmesidir. Toplumsal yapı ve din arasındaki ilişkileri anlamamanın en iyi yolu olarak beş gerilim alanına odaklanılmıştır: Bunlardan birincisi, din sosyolojisinin en temel ikilemelerinden birisi olan *kutsallık ile dünyevilik* arasındaki ayırımıdır. İkinci gerilim alanı son iki yüzyılın temel karşıtlıklarından birisi olan *geleneksellik ve modernliktir*. Üçüncü gerilim alanı Türkiye’de en çok tartışılan konulardan birisi *kamusal alanda ve özel alanda* dinin nasıl yaşanılacağı ve temsil edileceğiyle ilgilidir. Dördüncüsü ise *kutsal kitaptaki kurallar ile yaşanan dinin* ilişkileri ve sorunlarıdır. Beşinci gerilim alanı ise, günlük hayatın hangi alanları *dinsel bilgiyle* düzenlenecek, hangi alanlarında *bilimsel bilgi* geçerli olacaktır.

Araştırmada üç aşamalı bir yöntemsel tasarım izlenmiştir. Literatüre dayalı kuramsal çerçeve oluşturulduktan sonra alan çalışmalarında kullanılacak muhtemel sorular saptanmıştır. Bu sorular üç ilde yapılan katılımlı gözlemler yoluyla geliştirilmiş ve ikinci aşamada sekiz ilin kent merkezi ve köylerinde yapılan 238 derinlemesine görüşmede niteliksel veri toplamak

için kullanılmıştır. Bu görüşmelerin bulgularıyla daha da geliştirilen sorular bir ankete dönüştürülmüş ve 25 ilin kent ve köylerinde 18 yaşın üstündeki 1.538 kişiye uygulanarak niceliksel veriler toplanmıştır.

Verilerin analizlerinden ortaya çıkan en önemli bulgu, araştırmanın odağını oluşturan gerilimlerin geleneksellikten modernliğe geçişlerde hem devamlılıkların hem de kopuşların sözcüğü olduğu saptamasının bir kez daha ortaya konmuş olmasıdır. Bu süreçte oluşan çelişkiler, gündelik yaşam pratiklerinde, gerilimlerdeki kutupların iç içe geçmesiyle ve melez çözümler bulunarak yaşanmaktadır. Siyasal olarak sağ kanattaki “muhafazakâr” ve “dindar” olarak adlandırabileceğimiz kesimler modern, laik ve çoğulcu demokratik bir toplumda yaşamayı, “laik” ve “dindar” olarak adlandırdığımız siyasal olarak sol kanatta yer alan kesimlerin de benzer şekilde muhafazakâr, dindar ve çoğulcu demokratik bir toplumda yaşamayı öğrenmek zorunda olduklarını anlama sürecine girmişlerdir.

Bu kitaptaki inanma ve yaşama biçimlerinden örülmüş yüzlerce yaşam öyküsünü okurken dört eksenle oluşan bir zaman-mekân hayal etmek yararlı olacaktır. Bu eksenler laiklik, dindarlık, muhafazakârlık ve zaman olarak düşünülebilir. Bu eksenler her ne kadar kesintisiz değişkenler olsa da, her birisini üçer kategoriye ayırabiliriz. Dindarlık ekseninde pek fazla dindar olmayanları birinci kategori, orta düzeyde dindar olanları ikinci kategori ve çok dindar olanları üçüncü kategori olarak düşünelim. Benzer şekilde laiklik ekseninde laikliğe karşı olanlar, orta düzeyde laik olanlar ve ileri düzeyde laik olanlar olmak üzere üç kategori oluşturabiliriz. Aynı üç kategoriyi toplumsal cinsiyet, ekonomi ve siyaset gibi toplumsal alanlardaki muhafazakârlık ekseninde de oluşturabiliriz. Bu üç eksenli tipoloji çerçevesinde oluşabilecek toplumsal tipleri, dördüncü boyut olarak zaman ekseninde düşündüğümüzde ortaya çıkan kişisel yaşam öykülerinden alınan yüzlerce alıntı bu kitapta sergilenmiştir. Toplumsal cinsiyet ve aile konusunda çok muhafazakâr, ekonomi konusunda az muhafazakâr, ileri düzeyde dindar ve orta düzeyde laik bir kişinin yaşama ve inanma

biçimini hayal edin. Bir de toplumsal cinsiyet, aile ve ekonomi alanlarında pek muhafazakâr olmayan, ileri düzeyde laik ve orta düzeyde dindar bir kişinin inanma ve yaşama biçimini hayal edin. Bu iki kişi hem çok farklı bulunacaktır, hem de aralarında bazı benzerlikler olacaktır. Bu kitapta ortaya konan yüzlerce farklı ve benzer yaşama ve inanış biçimleri arasında size ve çevrenizdeki kişilere benzer olanları bulabileceğiniz gibi çok farklı olanları da görebileceksiniz.

* * *

Bu araştırmaya katılan kişilere tek tek teşekkür edecek olsak herhalde bu rapor şimdiki halinden çok daha uzun bir hale gelecekti. Derinlemesine görüşmeler sırasında sabırla bizimle konuşan katılımcılara ve anketlerimizin doldurulmasına yardımcı olmak üzere kapısını çaldığımız 1.500'den fazla kişiye içtenlikle düşüncelerini bizimle paylaştıkları için çok teşekkür ediyoruz.

Ad belirterek teşekkür etmek durumunda olduğumuz kurum ve kişiler var; onlara burada kısaca teşekkür etmek istiyoruz.

Bu araştırma, Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu'ndan (TÜBİTAK) mali destek olmasaydı mümkün olmazdı. TÜBİTAK'a kurum olarak ve orada çalışanlara destekleri için teşekkür ediyoruz.

TÜBİTAK'a sunulan projenin öneri metninin hazırlanması aşamasında Şerif Mardin önemli katkılarda bulundu. Araştırmanın kavramsal çerçevesini oluşturan "gerilim" fikrinin ortaya çıkmasında Hoca'nın Sabancı Üniversitesi'nde 2008 senesinde verdiği "Revitalisation of Islam" adlı yüksek lisans dersinde yapılan tartışmalar ilham kaynağı oldu. Şerif Hoca ayrıca bu projenin öneri metninin ilk taslağını da okudu ve eleştirilerini sundu. ODTÜ Sosyoloji Bölümü'nden Prof. Dr. Ayşe Saktanber de öneri metninin ilk taslağını okuyup geribildirimde bulunanlar arasındaydı. Aynı şekilde proje öneri metninin oluşturulmasında Zeynep Kaşlı, Hakan Günaydın ve Berna Öztekin de önemli katkılarda bulundular. Hepsine projenin baş-

langıç aşamalarında yapılan uzun soluklu ve ufuk açıcı tartışmalar için teşekkür ediyoruz.

Dokuz doktora ve yüksek lisans öğrencisi bu araştırmadan burs alarak araştırmanın muhtelif safhalarında çalıştılar ve bazı bölümlerin yazımına katkıda bulundular. Bu sürede de lisansüstü öğrenciliklerini devam ettirdiler. Kısa süre içinde yüksek lisans ve doktoralarını tamamlayacaklar ve Türkiye'nin araştırmacılar ordusuna katılmış olacaklar. Projede asistan olarak büyük bir gayretle çalışan Gözde Yavuz, C. Gülşah Başkavak, Zöhre Benli, Seval Gülen, Pınar Güran, Nilüfer Taşkın, Zeynep Arıkan ve İslami Araştırmalar Merkezi'ndeki (ISAM) toplantılarımıza katılan ve bu raporun eğitimle ilgili bölümlerinin yazılmasına katkıda bulunan Yrd. Doç. Dr. Özlem Avcı'ya çok teşekkür ediyoruz. Özlem Avcı bu araştırma sürecine bir doktora öğrencisi olarak başladı, bu araştırmaya paralel bir araştırma yürüttü ve doktora tezini tamamlayarak bir üniversitede çalışmaya başladı. Sinan T. Gülhan'a da Erzurum'daki derinlemesine görüşmelerin yapılmasında ve Erzurum katımlı gözlem raporunun yazımında yardımcı olduğu için teşekkür ediyoruz. Ayrıca, Pamukkale Üniversitesi Sosyoloji Bölümü'nden Güney Çeğin ve Mustafa Gültekin de Denizli'deki görüşmelerin gerçekleştirilmesinde aktif olarak çalıştılar ve Denizli'de yapılan çalışmaların sorunsuz geçmesi için proje ekibine destek oldular.

Teşekkür edeceğimiz diğer kurum Maltepe Üniversitesi'dir. Bu araştırma üç yıl boyunca bu kurum bünyesinde ve başarılı bir şekilde yürütülebilmiştir. Araştırmanın toplantıları ISAM ve Maltepe Üniversitesi'nde yapılmıştır. Her iki kuruma ve orada çalışanlara teşekkür borçluyuz. Maltepe Üniversitesi'nin İdari ve Mali İşler Başkanlığı'nda çalışan arkadaşlara da işlerin aksamamasını sağladıkları için çok teşekkür ederiz.

Virtua Araştırma ve Danışmanlık niteliksel verilerin kayıtlanması ve deşifre edilmesinde, İnfakto Araştırma ve Danışmanlık ise niceliksel verilerin toplanmasında bize destek olmuşlardır. Her iki kuruma da teşekkür ediyoruz.

Son olarak Prof. Dr. Belma T. Akşit'e teşekkür etmek istiyorum.

ruz. Bu kitabın bir önceki hali olan araştırma raporunun ortaya çıkması için raporda yer verilen tüm bölüm ve eklerini birer birer gözden geçirmiş ve raporun ve dolayısıyla kitabın daha tutarlı ve anlaşılır hale gelmesine yardımcı olmuştur.

Kitapta mevcut olan hatalar ve eksiklikler doğal olarak bizlere aittir.

BAHATTİN AKŞİT - RECEP ŞENTÜRK
ÖNDER KÜÇÜKURAL - KURTULUŞ CENGİZ